

Dwie nowe publikacje o pielgrzymowaniu w średniowieczu: *Pilgerspuren. Wege in den Himmel / Von Lüneburg an das Ende der Welt*, Michael Imhof Verlag, Petersberg 2020, ss. 528, 670 ilustracji barwnych i 70 czarno-białych; *Tragezeichen. Social Media des Mittelalters / Badges. Social Media of the Middle Ages*, Europäisches Hansemuseum, Lübeck 2020, ss. 575, ilustracje, mapy

W ostatnich latach odbyło się kilka ciekawych wystaw i ukazało się sporo interesujących publikacji związanych z badaniami nad średniowiecznym ruchem pątniczym. Szwajcarskie Muzeum Narodowe w Zurychu (Schweizerisches Nationalmuseum) na przełomie 2017 i 2018 r. zaprezentowało wystawę o sanktuarium klasztorным w Einsiedeln położonym w kantonie Schwyz, którego pielgrzymkowa historia ma ponad tysiąc lat. Wydano z tej okazji katalog towarzyszący ekspozycji¹. W holenderskiej serii Rotterdam Papers opublikowano natomiast kolejny, czwarty już tom *Heilig en Profaan* na temat późnośredniowiecznych plaketek świeckich i religijnych. Tym razem uwzględniono w nim aż osiemset egzemplarzy². W polskim piśmiennictwie zwraca uwagę artykuł o odznakach pielgrzymich i świeckich pozyskanych podczas badań archeologicznych w Stargardzie i dwie edycje monograficzne — opracowania wyników wykopalisk na placu Nowy Targ we Wrocławiu i Lastadia w Gdańsku, gdzie zarejestrowano m.in. liczne akcesoria pielgrzymie³.

W ubiegłym roku wydane zostały również dwie książki, których autorzy podejmują zagadnienia pielgrzymowania w średniowieczu i jego materialnych śladów, które warto przybliżyć.

Pierwsza z tych publikacji to katalog wystawy „Pilgerspuren” zorganizowanej wspólnie przez muzea w Lüneburgu i Stade. W dniach 26.07–01.11.2020 r. w Museum Lüneburg ekspozowano część wystawy poświęconej pielgrzymkom do odległych ośrodków: Santiago de Compostela, Rzymu i Jerozolimy, której tytuł brzmiał: „Von Lüneburg an das Ende der Welt”. Natomiast w terminie od 03.10.2020–14.02.2021 r. miała być pokazywana wystawa: „Wege in den Himmel” udostępniona w Szwedzkim Spichlerzu w Stade (Museum Schwedenspeicher, Stade). Jednak ze względu na sytuację pandemiczną jej otwarcie przedłużono do 16.05.2021 r. W Stade zaprezentowano z kolei najnowszy stan badań nad geografiami pielgrzymek w północnych Niemczech oraz ukazano znaleziska znaków pątniczych pozyskanych podczas wykopalisk w miejscowym porcie. Autorem koncepcji wystawy i katalogu jest Hartmut Kühne. Badaczom tematyki średniowiecznych peregrinacji jest on dobrze znany. Od 2009 r. pracuje jako badacz niezależny przy różnych projektach, z których najbardziej znana jest seria Europäische Wallfahrtsstudien, obejmująca kilkanaście publikacji, w tym materiałów z międzynarodowych konferencji.

Autorami omawianego katalogu wystawy jest ponad 60 osób, które w większości związane są z instytucjami wypożyczającymi prezentowane eksponaty. Należą do nich muzea, archiwa, biblioteki, gminy kościelne, urzędy konserwatorskie, nie tylko z Niemiec północnych, ale w zasadzie z całej Republiki Federalnej oraz z ośrodków zagranicznych, m.in. Pragi i Rzymu.

Część wprowadzającą książki stanowią dwa artykuły. Pierwszy dotyczy tematu pielgrzymek i kościołów pielgrzymkowych w północnych Niemczech (Hartmut Kühne, Nadine Mai, s. 14–27).

¹ Kloster Einsiedeln. 2017.

² Beuningen van H.J.E., Asperen van H., Koldewej A.M., Piron H.W.J. 2018.

³ Wojciechowska I. 2019; Sawicki J., Wachowski K. 2018; Paner H. 2020.

Autorzy przybliżyli historię zainteresowań tą tematyką, wskazując na kilka „kamieni milowych” w tym zakresie, do których słusznie zaliczyli wystawę i towarzyszące jej publikacje pod wspólnym tytułem „Wallfahrt kennt keine Grenzen”, przygotowane przez Bawarskie Muzeum Narodowe (Bayerisches Nationalmuseum) w Monachium w roku 1984. Następnie przedstawili zarys badań nad pielgrzymkami w północnych Niemczech, w tym również dla ziem polskiego Pomorza Zachodniego. Wskazano znaczenie fundamentalnych dziś prac Hellmutha Heydena i Norberta Buske. Kolejne części poświęcono geografii pielgrzymek w omawianym regionie, analizując jedno z najważniejszych miejsc odwiedzin pątników na tym obszarze, którym był Wilsnack.

Drugi tekst dotyczy ruchu pielgrzymkowego lubecczan w późnym średniowieczu i śladów ich religijnych podróży we współczesnym mieście nad Trave (Heinrich Dormeier, s. 28–48). Poddano tutaj krytyce dotychczasowe ustalenia sformułowane na podstawie studiów nad testamentami mieszczan lubeckich, dotyczące zapisów na temat pielgrzymowania. Bardzo przydatna jest tabela wymieniająca miejsca pątnicze odwiedzane przez mieszkańców tego ośrodka, przygotowana na podstawie testamentów i innych źródeł, która została skorygowana i uzupełniona w odniesieniu do wcześniejszych ustaleń autora⁴. Dalej przybliżone zostały sylwetki lubeckich duchownych i mieszczan oglądających relikwie zgromadzone w Rzymie oraz scharakteryzowano istniejące do dziś w Lubece miejsca związane z ruchem pątniczych. Są to m.in. dom gościnny dla pielgrzymów — *domus hospitalis sancte Gertrudis* położony niedaleko Szpitala św. Ducha, kamienny kierunkowskaz do Wilsnacku, znaki pątnicze i dzwony z plakietami powstałymi na podstawie znaków pielgrzymich, które są przechowywane w zbiorach lubeckiego Muzeum św. Anny (St. Annen-Museum), ponadto malowidła ścienne w kościele św. Katarzyny, malarstwo tablicowe ze św. Rochem w katedrze oraz pozostałości Drogi Krzyżowej z 1495 r.

Na zasadniczą część pracy składa się dziesięć rozdziałów. Dla każdego z nich przygotowano wprowadzenie, a następnie zaprezentowano hasła katalogowe wraz z ilustracjami eksponatów. Pierwszy tekst poświęcono źródłom i świadectwom, które mogą być pomocne w badaniach nad ruchem pątniczym (s. 49–112). Zaliczono do nich: listy pielgrzymie, testamenty, dokumenty odpustowe, księgi cudów, rachunki, umowy kompozycyjne, kroniki, księgi pamiątkowe, znaki pielgrzymie, rzeźbę i malarstwo oraz świadectwa funkcjonowania szpitali i opieki dla pielgrzymów na obszarze północnych Niemiec. Kolejne trzy rozdziały dotyczą pielgrzymek z terenu północnoniemieckiego do Santiago de Compostela, Rzymu i Jerozolimy (s. 113–282). Do ostatniego z ośrodków wyruszyli również protestanci (s. 242–251).

Ciekawych danych dostarcza tekst o tatuowaniu się pielgrzymów w Ziemi Świętej (s. 252–257). Zwyczaj ten jest znany od XVI w., gdy tatuowano jedynie symbole Krzyża. Najstarszą informacją o Europejczyku, który oznaczył w taki sposób swoje ciało w związku z pielgrzymką przekazał w 1563/1564 r. Alexander von Pappenheim. Na podstawie relacji z podróży w XVII stuleciu zrekonstruowano ówczesne techniki tatuauz. Do ich wykonania używano najczęściej matrycy z drewna oliwnego, za pomocą której przenoszono wzory z motywami chrześcijańskimi na skórę, m.in. krzyż jerozolimski, symbol Betlejem w postaci trzech gwiazd, Ukrzyżowanie, wyobrażenie świętyni Grobu Świętego. O przeprowadzaniu takich zabiegów świadczy tatuauz Heinricha Wilhelma Ludolfa widoczny na jego portrecie z ok. 1700 r.

Uzupełnieniem tematyki nawiązującej do pielgrzymowania do Jerozolimy są dwa podrzdziały omawiające m.in. pochodzące z Europy Północnej przedmioty, budowle i wytwory sztuk plastycznych, nawiązujące w swojej wymowie do miejsca śmierci i pochowania Jezusa, np. kaplica Grobu Świętego wzniesiona przed 1504 r. w saskim Görlitz.

Kolejne części katalogu dotyczą największych miejscowości pielgrzymkowych Nadrenii: Akwizgranu, Maastrichtu, Kolonii (s. 283–310) oraz północno-wschodnich Niemiec:

⁴ Zob.: Dormeier H. 2012, s. 22–24.

Wilsnacku i Sternbergu (s. 311–334). Zawarte są tam również informacje o mniejszych ośrodkach w tamtych okolicach, takich jak: Kornelimünster, Neuss, Steinfeld, Alt-Krüssow, Werben (Elbe), kaplica Maryjna koło Tangermünde, Lenzen. Uzupełnieniem tych wiadomości są rozdziały dotyczące dawnych kościołów pielgrzymkowych w północnych Niemczech (s. 336–390): Nikolausberg⁵ oraz Mariackiego na Harlunger Berg w Brandenburgii nad Hawelą, kaplic — Maryjnej w Hainholz koło Hannoveru, św. Jodoka koło Stinstedt i św. Anny koło Bad Münder, klasztorów — w Marienwohlde koło Mölln oraz św. Michała w Hildesheim, a także ośrodków pątniczych położonych na północ od Łaby oraz śladów kultu Pomocy Bożej (St. Hulpe) lub męczennika Hulpe, których zobrazowaniem był ukrzyżowany i ukoronowany Chrystus odziany w szaty (s. 392–414)⁶. Przedostatni rozdział dotyczy zaniku ruchu pielgrzymkowego w tej części Niemiec spowodowanego reformacją.

Istotną część książki stanowi katalog znaków odkrytych podczas badań archeologicznych w porcie rzecznym w Stade⁷. Należą do nich: znaki świeckie, pielgrzymie, ampułki, zawieszki różańców i medaliki oraz zawieszki z literą tau. Wszystkie zostały zilustrowane i skartografowane w miarę możliwości pod względem miejsc pochodzenia. Na końcu publikacji zebrano całą cytowaną literaturę, która stanowi cenne uzupełnienie dla osób zainteresowanych tytułową problematyką.

Drugą interesującą nowością wydawniczą jest katalog wystawy połączony z tekstami stanowiącymi materiały pokonferencyjne. Dwujęzyczna, niemiecko-angielska publikacja powstała w związku z ekspozycją „Pin it! Social Media des Mittelalters #PIEHM” udostępnioną w Europejskim Muzeum Hanzy (Europäisches Hansemuseum) w Lubece, w okresie od 19.05 do 06.08.2017 r. oraz międzynarodowym kolokwium „Mittelalterliche Tragezeichen/Medieval Badges”, które miało miejsce 02.06.2017 r. Większość prezentowanych eksponatów pochodziła z Muzeum Zelandii w Middelburgu (Zeeuws Museum), z Muzeum św. Anny i (St. Annen-Museum) oraz Urzędu Archeologii i Ochrony Zabytków w Lubece (Bereich Archäologie und Denkmalpflege der Hansestadt Lübeck). Na potrzeby kolekcji zebrano ponad 250 odznak. Średniowieczne znaki religijne i świeckie zaprezentowano w kontekście współczesnej kultury komunikacji wizualnej, w tym emotikonów znakowych (emotikonów) i obrazkowych (emoji). Wynikało to z założenia, że noszenie znaków było pierwszym masowym medium wizualnym w Europie Zachodniej.

Katalog (s. 24–129) podzielono na kilka rozdziałów, do których przygotowano niewielkie wprowadzenie na temat komunikacji społecznej i sieci społecznych oraz sposobów wykonania odznak średniowiecznych (zastosowanych surowców i technik). Klasyfikacji znaków dokonano na podstawie ich formy, znaczenia, rodzaju wizerunku, sposobu noszenia. Wśród zaprezentowanych zabytków (w formie haseł i fotografii) znalazły się m.in. litery, znaki pielgrzymie, motywy związane z miłością dworską oraz treści obsceniczne.

Zawarte w tomie artykuły przygotowało dziesięciu badaczy holenderskich i niemieckich. Większość autorów jest dobrze znana ze swoich publikacji i badań nad zagadnieniami pielgrzymowania, duchowości i archeologii późnego średniowiecza. Jos Koldewej przybliżył dzieje znanej kolekcji znajdującej się w zbiorach Museum Boijmans Van Beuningen w Rotterdamie, obejmującej znaki Hendrika Jana E. van Beuningena i jego żony Miem de Vriese, oraz starsze zbiory plaketek (s. 132–149). J. Koldewej jest autorem jeszcze jednego tekstu, zawierającego ogólną charakterystykę znaków religijnych i świeckich (s. 178–209). Carina Brumme i Hanneke van Asperen podsumowały 170 lat badań nad średniowiecznymi plakietkami, a wśród dokonanych

⁵ Zob.: Brumme C. 2015.

⁶ Zob.: Röpeke A. 2013.

⁷ Publikowano je wcześniej, zob.: Kühne H., Ansoerge H. 2016; Kühne H., Ansoerge H. 2018.

wymieniły też publikacje polskie (s. 150–177). Niestety jest to zaledwie kilka prac z ostatniego dziesięciolecia, a dotyczą one znalezisk gdańskich, dolnośląskich i zachodniopomorskich.

Christopher Retsch omówił plakietki z seksualnymi treściami obscenicznymi (s. 210–269), przedstawiające m.in. uosobione genitalia, falliczne drzewa, genitalia w trakcie różnych zajęć, stosunek płciowy. Wskazał na liczne analogie w malarstwie ściennym, miniaturowym, rzeźbie, ceramice, literaturze i graffiti z epoki. Używanie takich znaków autor uznał za rodzaj komunikacji seksualnej między kobietą a mężczyzną, ewentualnie jako frywolne „prezenty miłosne” odnoszące się do stosunku płciowego. Willy Piron zajął się identyczną tematyką, ale analizował plakietki zarejestrowane w bazie Kunera⁸. Przeprowadził także ich klasyfikację (s. 270–289). Zebrano ok. 100 plakietek z waginami i ok. 250 znaczków z fallusami. Największą grupę wśród tych ostatnich tworzą fallusy-zwierzęta — ok. 150 sztuk. Odkryto je przede wszystkim na terenie Holandii, Belgii i Francji (w Paryżu). Warto wspomnieć, że znaki o tej tematyce były już prezentowane na przełomie 2006 i 2007 r. na wystawie czasowej „Geloof & geluk” w jednym z muzeów brujijskich — Gruuthuse⁹.

Kolejny artykuł, Hanneke van Asperen, poświęcony jest znakom pochodzącym z sanktuarium w Düren, które zostały wszyte lub namalowane w późnośredniowiecznych rękopisach. Zawierają one przedstawienie relikwiarza hermowego św. Anny (s. 290–321). Autorka wskazała również na analogie użyte w dekoracji dzwonów i w oryginalnych znakach cynowo-olowianych.

Jan Lokers zasygnalizował znaczenie pielgrzymek w świecie hanzeatyckim. Artykuł ten można uznać za wprowadzenie do tematyki kolejnych tekstów (s. 322–325). Carina Blumme przybliżyła kult i plakietki związane ze św. Antonim (s. 326–363). Tematyka ta pojawiła się już w literaturze naukowej¹⁰. Autorka przedstawiła zagadnienie w kontekście handlu hanzeatyckiego, którego zasięg i znaczenie miały wpływ na ruch pielgrzymkowy w Europie Północnej. Bardzo przydatne mogą być skartografowane odkrycia znaków z Akwizgranu, Kolonii i Wilsnacku w połączeniu ze wskazaniem dróg handlowych i tras pielgrzymkowych. Wśród znalezisk uwzględniono także plakietki ze Lwowa¹¹. Z kolei znaki wiązane ze św. Antonim odnajdowane były również na terenie Pomorza Gdańskiego, Pomorza Zachodniego, Ziemi Lubuskiej i Dolnego Śląska.

Dwa kolejne artykuły dotyczą znaków pielgrzymich pozyskanych na obszarze Meklemburgii i Pomorza (w granicach dawnego biskupstwa kamieńskiego). W pierwszym z nich Jörg Ansorge omówił stan badań nad plakietkami odkrytymi podczas badań archeologicznych i odwzorowanych na dzwonach (s. 364–421). Wskazał także znaki wytwarzane w sanktuariach meklemburskich i pomorskich, do których należały: Góra Chełmska pod Koszalinem (Gollenberg), Osieki koła Sianowa (Wusseken), Rakow, Greifswald, Kenz, Bodstedt, Güstrow, Sternberg, Schwerin, Tempzin, Eichsen. W drugim tekście Renate Samariter zajęła się plakietkami pielgrzymymi i znakami religijnymi pozyskanymi w trakcie prac archeologicznych w Greifswaldzie (s. 422–495). Dotychczas zarejestrowano tam 62 sztuki. Pochodzą one z Rzymu, Lucci, La Bussiere, Rocamadour, Saint-Léonard-de-Noblat, Tuluzy, Santiago de Compostela, Akwizgranu, Kolonii, Strombergu, Steinfeld, Maastricht, Thann, Wilsnacku, Alt Krüssow, Güstrow, Góry Chełmskiej (Gollen), Rakow. To plakietki przywiezione zarówno z odległych miejsc pielgrzymkowych, jak i z tych lokalnych.

Ostatnie dwa artykuły dotyczą koncepcji powstałej wystawy (Ivo van Werkhoven, s. 498–513) i współczesnych emotikonów obrazkowych (Anatol Stefanowitsch, s. 514–539). Używanie emo-

⁸ www.kunera.nl

⁹ Zob.: Koldewey J. 2006.

¹⁰ Na temat odznak z krzyżem Tau, zob.: Sawicki J. 2013; Brumme C. 2017; Ansorge J. 2019.

¹¹ Zob.: Uratowane skarby. 2016, s. 46 i 58.

tikonów polega dziś m.in. na obrazowaniu nazw użytkowników w portalach społecznościowych i poczcie elektronicznej. Przede wszystkim są one jednak treścią prowadzonej zdalnie konwersacji. Ich specyficzne funkcje badacz stara się porównać z funkcją znaków średniowiecznych.

Książkę zamyka wykaz literatury odnoszący się do wszystkich artykułów, spis ilustracji, indeks nazw osobowych i miejscowości oraz lista autorów z danymi kontaktowymi.

Obie prezentowane publikacje ukazują różnorodność źródeł, których zasób ciągle się powiększa. Niemalą rolę odgrywa tutaj archeologia, która chyba najczęściej dostarcza kolejnych plakiet świeckich i religijnych. Niedościęgnionym przykładem w tym względzie jest Gdańsk, o czym świadczą m.in. dwie monografie poświęcone znakom¹². To właśnie dzięki pracom wykopalskiemu i korelacji ich wyników ze źródłami pisanymi udało się w ostatnim czasie zidentyfikować poszczególne znaki pątnicze, przypisać je do konkretnych sanktuariów, chociaż jeszcze kilka lat temu nie były znane dla nich przykłady plakiet cynowo-ołowianych. Z powodu braku świadectw materialnych badacze przyjmowali lub wręcz stwierdzali, że ich tam nie wytwarzano. Dotyczy to miejscowości zlokalizowanych obecnie w Polsce, a będących w przeszłości celem pielgrzymek — Góra Chełmska (Gollenberg) i Osieki (Wusseken), ale też westfalskiego Sternberg lub meklemburskich Schwerina, Güstrow i Tempzin. W obu recenzowanych książkach znajduje się też bogaty materiał ilustracyjny prezentujący rozmaite egzemplarze plakiet.

Bez wątpienia omawiane pozycje powinny się znaleźć na półce każdego badacza średniowiecznych ośrodków pielgrzymkowych i ruchu pątniczego. Stanowią ona cenne źródło wiedzy i analogii, szczególnie dla obszaru Polski północnej, gdzie znaki pątnicze odkrywane są coraz częściej na stanowiskach miejskich.

Marcin Majewski

(Szczecin; <https://orcid.org/0000-0001-8404-3347>)

BIBLIOGRAFIA

- Ansorge Jörg. 2019. *Pilgerzeichen der Antoniterpräzeptorei Tempzin in Mecklenburg*, „Mecklenburgische Jahrbücher”, Bd. 134, s. 283–287.
- Beuningen van Hendrik Jan Engelbert, Asperen van Hanneke, Koldewej Jos (Adrianus Maria), Piron H. Willy J. 2018. *Heilig en Profaan 4. 800 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties*, *Rotterdam Papers* 14, Langbroek.
- Brumme Carina. 2015. *The Cult of St. Nicholas as reflected in his Pilgrim Badges*, [w:] *En orient et en occident le culte de Saint Nicolas en Europe (Xe-XXIe siècle). Actes du colloque de Lunéville et Saint-Nicolas-de-Port, 5-7 décembre 2013*, red. V. Gazeau, C. Guyon, C. Vincent, Paris, s. 293–306.
- Brumme Carina. 2017. *Antonius oder Antoniterzeichen? Zur Funktion der spätmittelalterlichen Zeichen der Antoniter*, „Antoniter-Forum”, H. 23–25 (2015–2017), s. 57–73.
- Dormeyer Heinrich. 2012. *Pilgerfahrten Lübecker Bürger im späten Mittelalter. Forschungsbilanz und Ausblick*, „Zeitschrift für Lübeckische Geschichte”, Bd. 92, s. 9–64.
- Kloster Einsiedeln. 2017. *Kloster Einsiedeln. Pilgern seit 1000 Jahren*. Hrsgn. *Schweizerisches Nationalmuseum*, Zürich.
- Koldewej Jos. 2006. *Geloof & geluk. Sieraad en devotie in middeleeuws Vlaanderen*, Arnhem.
- Kühne Hartmut, Ansorge Jörg. 2016. *Die Pilgerzeichen aus dem Hafen von Stade. Ein Fenster in die unbekanntere Wallfahrtsgeschichte des Landes zwischen Weser und Elbe*, „Stader Jahrbuch”, t. 106, s. 11–43.
- Kühne Hartmut, Ansorge Jörg. 2018. „Holiness” from the Mud: Badges and Pilgrimage in German-Speaking lands — A Case Study from the North German City of Stade (Lower Saxony) in the Former Archdiocese Bremen, „The Mediaeval Journal”, vol. 8.1, s. 11–56.

¹² Paner H. 2013; Paner H. 2016.

- Paner Henryk. 2013. *Średniowieczne świadectwa kultu maryjnego. Pamiątki pielgrzymie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku*, Gdańsk.
- Paner Henryk. 2016. *Gdańsk na pielgrzymkowych szlakach średniowiecznej Europy*, Gdańsk.
- Paner Henryk. 2020. *Średniowieczne pamiątki pielgrzymie i odznaki świeckie*, [w:] *Lastadia. Najstarsza stocznia Gdańska w świetle badań archeologicznych*, red. B. Kościński, Archeologia Gdańska, t. 7, Gdańsk, s. 473–500.
- Röpcke Andreas. 2013. *Zweimal St. Hulpe. Untersuchungen zu einer niederdeutschen Kultfigur des Spätmittelalters*, „Mecklenburgische Jahrbücher”, Bd. 128, s. 7–34.
- Sawicki Jakub. 2013. *Problem średniowiecznych odznak w postaci krzyża „TAU”. Wrocławska odznaka zakonu szpitalników św. Antoniego z Vienne (?) na tle europejskich źródeł*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 55, s. 327–343.
- Sawicki Jakub, Wachowski Krzysztof. 2018. *Aksesoria pielgrzymie i dewocjonalia*, [w:] *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, cz. 2, Wratislavia Antiqua, t. 23, Wrocław, s. 719–746.
- Uratowane skarby. 2016. *Uratowane skarby podziemnego Lwowa. Katalog wystawy*, red. N. Wojcieszuk, Lwów.
- Wojciechowska Iwona. 2019. *Średniowieczne plakietki pielgrzymie i świeckie z badań w Stargardzie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LXVII, nr 2, s. 139–149.